

ტბეთის ტაძრის ისტორიიდან

ტბეთი მდებარეობს ისტორიულ შაეშეთში, მდ. იმერხევის მარჯვენა ნაპირზე, თურქეთის ამჟამინდელი ადმინისტრაციული დაყოფით – ართვინის ილის შაეშათის ილჯეში. სოფელი, რომლის ახლანდელი სახელწოდებაა ჯევიზლი (Cevizli, თურქულად ნიშნავს „კაკლიანს“), გაშენებულია გაშლილ ადგილას. ტაძარი სოფლის შუაგულში დგას.

სიძველეთმცოდნეობით ლიტერატურაში ტბეთი XIX საუკუნეში გახდა ცნობილი. უადრესი ცნობები ტბეთის ტაძრის შესახებ აქვთ გ. ყაზბეგს¹, დ. ბაქრაძეს² და პრ. უვაროვას³. ა. პავლინოვმა, მოკლე აღწერასთან ერთად, გამოაქვეყნა ტაძრის გეგმა, ჭრილი, სამხრეთი ფასადის ნახატი, არქიტექტურული დეტალების ნახატები და ოთხი ფოტოსურათი⁴. ეს მასალა უძვირფასესი წყაროა ტაძრის არქიტექტურის შესასწავლად. ასევე განსაკუთრებით ღირებულია ნ. მარის ძალზე დეტალური აღწერა (არა მხოლოდ თვით ტაძრისა, არამედ მის ირგვლივ ნანახი სიძველეებისაც) და ფოტოსურათები⁵. ბოლო ათწლეულებში ტბეთის ტაძრის არქიტექტურას იკვლევდნენ ნ. და ე.-მ. ტიერი⁶ და ე. ჯობაძე⁷. ცნობები მის შესახებ არის ე. ბერიძისა⁸ და პ. ზაქარაიას⁹ შემაჯამებელ ნაშრომებშიც.

1994-1995 წლებში ტბეთის ტაძარი აზომა გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ. აზომვით სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ გ. და ნ. ბაგრატიონები.¹⁰

¹ Г. Казбек, Три месяца в Турецкой Грузии, *Записки Кавказского отделения Императорского русского географического общества*, кн. X, ч. I, Тифлис, 1876, გვ. 54-58; ქართული გამოცემა: გ. ყაზბეგი, *სამი თვე თურქეთის საქართველოში*, ბათუმი, 1995, გვ. 78-81 (ნაშრომი ქვემოთ ეყუდებან მითითებულია ამ გამოცემის მიხედვით).

² Д. Бакрадзе, Об археологической поездке совершенной в 1879 году по поручению Академии Наук в Чорохский бассейн, Батум, Артвин и Артанудж, *Записки Императорской Академии Наук*, т. 37, кн. I, С.-Петербург, გვ. 49-51.

³ П. Уварова, *Путевые записки. Кавказ: Аджария, Шавшетия, Посховский участок*, ч. II, Москва, 1891, გვ. 285-292.

⁴ А. Павлинов, Экспедиция на Кавказ 1888 года, *Материалы по Археологии Кавказа*, вып. III, Москва, 1893, გვ. 71-74, ნახ. 44, ტაბ. XLI-XLVII.

⁵ Н. Марр, *Дневник поездки в Шавшию и Кларджию*, წიგნში: Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н. Марра, *Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, кн. VII, С.-Петербург, 1911, გვ. 11-25, ტაბ. 2-6.

⁶ N. et J.-M. Thierry, Notes d'un nouveau voyage en Gйorgie turque, *Bedi Kartlisa: Revue de kartvelologie*, vol. XXV, 1968, გვ. 58-61; მათივე, La cathйdrale de T'beti. Nouvelles donnйes, *Cahiers Archйologiques*, 47, 1999, გვ. 77-100.

⁷ W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klardjeti and Savseti*, Stuttgart, 1992, გვ. 218-231, ტაბ. 317-346.

⁸ В. Беридзе, *Архитектура Тао-Кларджети*, Тбилиси, 1981, გვ. 175-177.

⁹ П. Закарая, *Зодчество Тао-Кларджети*, Тбилиси, 1990, გვ. 91-99.

¹⁰ დ. ხოშტარია, ნ. დიდებულიძე, ნ. ვაჩეიშვილი, *Тао-კლარჯეთის არქიტექტურა და კედლის მხატვრობა: გრაფიკული დოკუმენტაცია. გამოფენის კატალოგი*, თბილისი, 1996, გვ. 7-8, ნახ. 15-16.

ტბეთი ძველი საეპისკოპოსო ცენტრია. სუმბატ დავითის-ძის მიხედვით, „აშოტ ერისთავთა-ერისთავმან, ძემან გურგენ კურაპალატისამან, რომელსა ეწოდა კუხი, აღაშენა ტბეთი შავშეთს და განასრულა იგი ყოვლითა განგებითა, და დასუა პირველად ეპისკოპოსად სანატრელი სტეფანე“¹¹. ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის ასევე „მატიანე ქართლისა“: „...აშოტ კუხი, რომელმან აღაშენა ტბეთი საეპისკოპოსო“¹². მოგვიანებით ამასვე ადასტურებს ვახუშტიც¹³. აშოტ კუხი 918 წელს გარდაიცვალა და, შესაბამისად, ტბეთის საეპისკოპოსო კათედრის დაარსებისა და პირველი ტაძრის აგების დრო X საუკუნის დასაწყისით უნდა განისაზღვროს. ტბეთის ეპისკოპოსთა შორის არაერთი თვალსაჩინო მოღვაწე იყო: ჰაგიოგრაფი სტეფანე მტბევეარი (პირველი ეპისკოპოსი), პიმნოგრაფი იოანე მტბევეარი, ბაგრატ IV-ის აქტიური მხარდამჭერი, ბიზანტიელთა წინააღმდეგ ბრძოლის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი საბა მტბევეარი და სხვანი. კათედრალს ჰქონდა თავისი სკრიპტორიუმი – ცნობილია სახარება, რომელიც 995 წელს გადაიწერა „საყდარსა შინა ტბეთისასა“¹⁴. აქ არსებობდა მდიდარი წიგნთსაცავიც: XII საუკუნის ერთი ოთხთავის ანდერძის მიხედვით, „საყდარსა ტბეთისასა აქუნდა ძუშლნი წიგნნი მრავალნი“¹⁵.

X საუკუნის დასაწყისში აგებული ტაძარი შემდგომ რამდენჯერმე აღდგათუ გადაკეთდა. საბოლოო სახით ის წარმოადგენდა ჯერული გეგმის დიდ ნაგებობას ოთხ ბურჯზე დაყრდნობილი გუმბათით. ამ შენობამ კარგ მდგომარეობაში მოატანა XX საუკუნის დასაწყისამდე და, როგორც ჩანს, შუახანებამდეც. 1961 წელს შავშეთის კაიმაკანის წაქეშებით ნაგებობა სოფლებმა ააფეთქეს, რის შედეგადაც ჩაინგრა გუმბათი და მთელი გუმბათქვეშა კონსტრუქცია ბურჯებითურთ, დასავლეთი მკლავი მთლიანად, ჩრდილოეთი მკლავის კამარა, პატრონიკე და კედლების ზედა მონაკვეთები, სამხრეთი მკლავის კამარის ნაწილი, საკურთხევლის აფსიდის კონქის ზედა ნაწილი. ყოველივე ეს ჩაქცეულია ინტერიერში, ნამსხვრევების გროვის სიმაღლე შუაში 3-4 მ-ს აღწევს. ჩრდილოეთი მკლავის შემორჩენილ კედლებზე შიგნით და ალაგ-ალაგ ფასადებზეც შემოძარცულია პერანგი. საკურთხევლის აფსიდი სარკმლის ქვემოთ უხეშად არის გარღვეული. ნგრევა გრძელდებოდა აფეთქების შემდეგაც: ჩამოიშალა აღმოსავლეთი მკლავის კარნიზის დიდი ნაწილი, 1968-1970 წლებში ჩაიქცა ჩრდილოეთი მხარის სამლოცველო და სხვა. სოფლის მოსახლეობა, რომელიც შავშეთის მცხოვრებთა შორის რელიგიური ფანატიზმით გამოირჩევა, განსაკუთრებით ერჩის ჯვრებისა და ადამიანთა გამოსახულებებს. 1970-იან წლებში გაქრა რელიეფური ჯვარი აღმოსავლეთი ფრონტონის კეხიდან, 1980-იან წლებში – წმინდანის ფიგურა სამხრეთ ფასადზე. 1993 წელს ამოტეხეს დიდი ფილა ჯვრის გამოსახულებითა და წარწერით ჩრდილოეთი მკლავის აღმოსავლეთ ფასადზე. ბოლო ათწლეულებშივე დიდწილად მოისპო კედლის მხატვრობა.

ტბეთის ტაძრის ნანგრევებსა და მის ძველ ფოტოსურათებზე დაკვირვებით თვალნათლივ ჩანს, რომ შენობა რამდენიმე ქრონოლოგიურ ფენას შეიცავს.

¹¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 380.

¹² იქვე, გვ. 260.

¹³ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბილისი, 1973, გვ. 679.

¹⁴ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვეთი II, თბილისი, 1962, გვ. 472.

¹⁵ იქვე, გვ. 474.

მის უძველეს ნაწილს წარმოადგენს მოზრდილი ფრაგმენტი, რომელიც ჩართულია ჩრდილოეთ მკლავში და მისი ჩრდილოეთი და ნაწილობრივ დასავლეთი კედლების ფუნქციას ასრულებს. ეს ნაშთი შეიცავს მეტ-ნაკლებად შემონახულ სამ წახნაგს. ამათგან შუა მიემართება ეკლესიის აღმოსავლეთ-დასავლეთი ღერძის პარალელურად, გვერდითები კი მასთან დაახლოებით 157-158X-იან კუთხეებს ქმნიან. შუა, ყველაზე სრულად დაცული წახნაგის ცენტრში გაჭრილია დიდი სარკმელი (ის მოგვიანებით ამოუვსიათ, მაგრამ ამოვსების საპირე წყობა ჩამოცვენილია და ჩანს მხოლოდ შიდა დუღაბი, ასე, რომ სარკმლის მოხაზულობა იოლად იკითხება). მას აქვს წახნაგის თითქმის მთელ სიგანეზე გადაჭიმული თავსართი დიდი რკალითა და შედარებით მოკლე გადანაკეცებით. თავსართს ორი სახის წნული ჩუქურთმა ამკობს. ამ სარკმლის ქვეშ უნდა იყოს კარი, რომელსაც ახსენებს ნ. მარი, მაგრამ ახლა ის მთლიანად დაფარულია ნაყარი მიწით.

შუა, ჩრდილოეთზე ორიენტირებული წახნაგის მარჯვნივ შემოინახა ნაშთი მეორე წახნაგისა, რომლის ორიენტაციაა ჩრდილო-ჩრდილო-დასავლეთი. მისი მეტი ნაწილი უკავია სამკუთხედად შეჭრილ მალაღ და ღრმა ნიშას, 70X-იანი შიდა კუთხით. ნიშას ხურავს ნახევარკონუსური კამარა, რომლის შიდა ნაწილი ერთ დიდ ქვაშია ნაკვეთი და გაფორმებულია მარაოსებრ გაშლილი 12 რადიალური ღარით, რაც ნიჟარის ზედაპირის მსგავს სურათს იძლევა (ნიშაზე მოგვიანებით მიუშენებიათ ირეგულარული მოყვანილობის დაბრტყელებულკამარიანი სათავეს. ის დაბალია და ახლა თითქმის მთლიანად დაფარულია ნაყარი მიწით). შუა წახნაგის მარცხნივ ჩანს ჩრდილო-ჩრდილო-აღმოსავლეთი წახნაგის ვიწრო ზოლი – კედლის სიბრტყე ნიშამდე. დანარჩენს ფარავს ჩრდილოეთ მკლავზე მიდგმული ეკვდრის აფსიდი.

წახნაგების ზღვარზე შექმნილ წიბოებს მსუბუქი შეწყვეილებული ნახევარსვეტები აუყვება. მათ აქვთ საერთო მალაღი კაპიტელები, რომელთა ნატიფი, ძაქროვანი ფორმა შორეულად ეხმიანება კორინთულ ორდერს. ფოთლოვან ნაწილს აგვირგვინებს ცერობი და თაროს სახის აბაკა. კაპიტელებზე გადადიოდა ფართო სარტყლით გამოყვანილი თაღნარი, რომელიც მთელ შენობას შემოწერდა. თაღი თითქმის სრულად შემორჩა ჩრდილოეთ წახნაგზე და დაახლოებით S! – ჩრდილო-ჩრდილო-დასავლეთზე.

უაღრესი შენობის ამ ნაშთს გარედან მოსავს მეტწილად მოწითალო-მონარინჯისფრო (აღაგ-აღაგ უფრო ღია ქვიშისფერი და მუქი მოშავო-წითელიც ურევია) ქვიშაქვის დიდი კვადრების პერანგი. წყობა მალაღხარისხიანია, მისი პორიზონტალური რიგები მკაცრადაა დაცული და, როგორც წესი, წახნაგიდან წახნაგზე გადადის. შიდა პერანგი ჩრდილოეთ მკლავში მთლიანად შემოძარცვულია. რამდენადაც აწ გამქრალი ქვების ბუდეებით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, წყობა აქაც სუფთა და აკურატული უნდა ყოფილიყო.

შემორჩენილი ფრაგმენტი საშუალებას გვაძლევს ზოგადად წარმოვიდგინოთ ნაგებობა, რომელსაც ის ეკუთვნოდა – ეს იყო ცენტრული სტრუქტურა რადიალურად განლაგებული მკლავებით. მკლავების განლაგება უეჭველად მოწმობს, რომ მათი რიცხვი რვა უნდა ყოფილიყო. ამასვე ადასტურებს წახნაგების ურთიერთმიმართების კუთხეც – რვა მკლავიანი ნაგებობა გარედან 16-წახნაგას უნდა წარმოადგენდეს, ხოლო რეგულარული 16-წახნაგას კუთხე სწორედ 157,5X-იანია, რაც შეესაბამება შემორჩენილი კუთხეების ზომას. მიახლოებით შეიძლება განისაზღვროს ამ რვა მკლავიანი ეკლესიის ზომაც. სიგანე სამხრეთ-ჩრდილოეთ ღერძზე 18,5-19 მ-ს აღწევდა. რაც შეეხება, აღმოსავლეთ-დასავლეთ

დერძს, საფიქრელია, რომ აქ ძირითად პოლიგონალურ კორპუსს ემატებოდა ძლიეშვერილი საკურთხეველის მოცულობა. როგორც ჩანს, ის ემოხეოდა ახლანდელ აფსიდს და ბემას. ამგვარ რეკონსტრუქციას საფუძველს უმაგრებს ახლანდელი პასტოფორიუმების არასწორი კონფიგურაცია – მათი აფსიდთან მომიჯნავე კედლები ირიბად მიდის, თითქოს აფსიდის წრიული მოხაზულობის ანგარიშგაწევით. ეს კედლები ალბათ თავიდან წარმოადგენდა აფსიდის გარე კედლებს. შემდგომ, როცა გაკეთდა პასტოფორიუმები, ისინი ამ უკანასკნელთა ინტერიერში მოექცა.

ამრიგად, თავისი არსებობის ადრეულ ეტაპზე ტბეთის კათედრალი იყო მოზრდილი რვამკლავიანი შენობა, ცენტრში დიდი გუმბათით, რომელიც კედლების კუთხეებს ეყრდნობოდა. გარედან მკლავებს ერთმანეთისგან ჰყოფდა სამკუთხა ნიშები. აღმოსავლეთის მკლავს ეკუთვნოდა ღრმა ბემიანი საკურთხეველი. დანარჩენი მკლავები, როგორც ჩანს, მართკუთხა უნდა ყოფილიყო, თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ მათ აფსიდები ჰქონოდა¹⁶. მართალია ახლანდელი ტაძრის ჩრდილოეთ მკლავი უაფსიდოა, მაგრამ შესაძლოა მისი აფსიდი რეკონსტრუქციისას გაქრა – წრიული კედელი მართკუთხად ამოთაღეს და ხელახლა მოაპიკეთეს. ამ საკითხის საბოლოოდ გარკვევა შენობის გაუწმენდავად შეუძლებელია.

ამ ტიპის ეკლესიები საქართველოში ძალიან იშვიათია. ცნობილია სულ ორი შენობა, რომლებიც ტბეთის უშუალო კომპოზიციურ პარალელებს წარმოადგენს – ტაოსკარის ეკლესია რვა მართკუთხა მკლავით (IX-X საუკუნეთა მიჯნა)¹⁷ და ნოჯიხევის რვააფსიდიანი ეკლესია (X-XI საუკუნეთა მიჯნა)¹⁸. ტაოსკარი ზომითაც ახლოს დგას ტბეთთან, მაგრამ განსხვავდება მისგან საკურთხეველის ნაწილის გადაწყვეტით – აქ იგი ერთიან 16-წახნაგა კორპუსშია მოქცეული. ნოჯიხევი უფრო პატარაა. სავარაუდოა, რომ საკურთხეველის არქიტექტურული მოწყობა ტბეთში სწორედ ნოჯიხევის მსგავსი უნდა ყოფილიყო.

ტბეთის რვამკლავიანი ეკლესიის დასათარიღებლად გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს მის დეკორაციულ შემკულობას. დიდი თავსართების ჩუქურთმით დაფარვა ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურაში 950-60-იანი წლებიდან იწყება (დოლისყანა, ხახული, ოშკი), მანამდე ისინი ყოველთვის გლუვია, უორნამენტო (სვეტის ბაზილიკა, სათლე, ხანძთა). ამავე ხანებიდან, კერძოდ, უფრო 960-იანი წლებიდან ამუშავებენ სამკუთხა ნიშების ნახევარკონუსურ კამარებს ნიჟარისებრი კვეთილობით (ოშკი, ჯალა, ფექრაშენი, ურთა, ხახულის დარბაზული ეკლესია, შატბერდი და სხვა), ამასთან ის ფაქტი, რომ ტბეთში კამარის მხოლოდ შიდა ნაწილია გაფორმებული, მოტივის გავრცელების ადრეულ ეტაპზე უნდა მიგვანიშნებდეს. X საუკუნის შუახანებით ფარგლავს ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს ტბეთის ეკლესიის საფასადო თაღნარიც, ხოლო თაღებისა და ლილვური სვეტების სადა, დაუნაწევრებელი ფორმა არსებითად გამორიცხავს X-XI საუკუნეთა მიჯნის შემდგომ ხანას – უფრო გვიანდელ არქიტექტურაში (იშხანი,

¹⁶ ასეთ მოსაზრებას ემხრობა გ. მარსაგიშვილი, რომელმაც გეგმის რეკონსტრუქციის საკუთარი ვარიანტი წარმოადგინა გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XXX სამეცნიერო სესიაზე 1984 წლის 16 ივნისს.

¹⁷ ქართული ხუროთმოძღვრების აღბოში, შედგენილი პროფ. ე. თაყაიშვილის მიერ, ტფილისი, 1924, ტაბ. 12. დათარიღებისათვის იხ.: В. Беридзе, *Архитектура Тао-Кларджети*, გვ. 173-175

¹⁸ პ. ზაქარაია, თ. კაპანაძე, *ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი. ხუროთმოძღვრება*, თბილისი, 1991, სურ. 87, გვ. 241-254

იმავე ტბეთის მოგვიანო რეკონსტრუქცია) თაღები და მათი საყრდენები დასაფუხურებულია.

ამ თავისებურებების გათვალისწინებით ტბეთის რეამკლავიანი ეკლესიის აგების ხანა X საუკუნის II ნახევრით, უფრო კი 960-70-იანი წლებით უნდა განისაზღვროს. ამდენად, ის არ შეიძლება გაიგივდეს აშოტ კუხის თაოსნობით აგებულ პირველ ტაძართან¹⁹, რომელიც, როგორც ჩანს, აშენების შემდეგ მალევე დაინგრა და რეამკლავიანი ეკლესიით შეიცვალა. შესაძლოა, ეს იყო ნაწილობრივი რეკონსტრუქცია, რომელიც მხოლოდ ფასადებს შეეხო და პირველი (ე. ი. X საუკუნის დასაწყისის) ტაძრის სივრცობრივ-მოცულობითი სტრუქტურა არც დაურღვევია, მაგრამ ეს არაფრით მტკიცდება. დღესდღეობით ტბეთში აშოტ კუხის მშენებლობის რაიმე უეჭველი კვალი არ იძებნება.

მოკლე ხანში, უკვე X საუკუნის ბოლოს ტბეთში მორიგი ფართომასშტაბიანი მშენებლობა ჩატარდა, რის შედეგადაც რეამკლავიანი ტაძრის ადგილას ახალი, განსხვავებული ტიპის ნაგებობა აღიმართა. მისი ზოგადი კომპოზიცია ტაძარმა დღემდე შეინარჩუნა, მომდევნო აღდგენა-გადაკეთებებს ის არსებითად არ შეუცვლია.

მესამე ტაძრის გეგმას საფუძვლად დაედო ჯვარი ერთი აფსიდიანი (აღმოსავლეთი) და სამი მართკუთხა მკლავით. ვრცელი ცენტრალური კვადრატის კუთხეებში იდგა ოთხი მსხვილი გუმბათქვეშა ბურჯი. მათზე გადადიოდა ოდნაეშეისრული თაღები. გუმბათქვეშა გარდამავალ კონსტრუქციას შერეული აფრულ-ტრომპული სახე ჰქონდა (ბურჯები, თაღები და გუმბათი ახლა ჩანგრეულია, მაგრამ კარგად ჩანს ა. პავლინოვის ფოტოსურათზე²⁰). სამხრეთი მკლავის სიგრძე მესამე ტაძარში დაახლოებით ახლანდელის ნახევარს შეადგენდა. ჩრდილოეთისა შიგნით იმავე სიგრძისა იყო, რაც დღესაა – ის მთავრდება რეამკლავიანი ეკლესიიდან შემორჩენილი ზემოთაღწერილი კედლით, მაგრამ გარედან ეს მკლავი დაგრძელებულია ზედ მიდგმული ეგვტრით, რომელიც მესამე ტაძარს არა ჰქონია, ის მოგვიანებით აშენდა. შესაბამისად, მესამე ტაძარს არც პატრონიკეები ჰქონდა განივ მკლავებში, იმხანად პატრონიკე მოწყობილი იყო მხოლოდ დასავლეთ მკლავში. შენობის ეს ნაწილი აღარ არსებობს და წარმოდგენა მის შესახებ მხოლოდ ძველ ავტორთა აღწერებით, ნახაზებითა და ერთი ფოტოსურათით შეიძლება შევიქმნათ.

დასავლეთი მკლავი სხვებთან შედარებით უფრო გრძელი იყო. მისი გრძივი კედლები შიგნით პილასტრებით იყოფოდა ორ-ორ მონაკვეთად, რომლებზეც გადაყვანილი იყო კედლის თაღები. აღმოსავლეთ მონაკვეთებში მათ ღრმა თაღოვანი უბეების სახე ჰქონდათ. პილასტრებს ეფუძნებოდა კამარის საბჯენი თალი.

როგორც გვამცნობენ ძველი ავტორები, დასავლეთი მკლავის ჩრდილოეთ პილასტრში ჩადგმული იყო დიდი ფილა კტიტორის რელიეფური გამოსახულებით²¹. უეჭველია, რომ ეს ფილა თავის ადგილას არ „იჯდა“ და რომ

¹⁹ ადრე მე ვფიქრობდი, რომ რეამკლავიანი ეკლესია აშოტ კუხისდროინდელია (ნ. ალექსიძე, დ. ხოშტარია, ახალი ცნობები ტაო-კლარჯეთის სიძველეთა შესახებ, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, №1, 1991, გვ. 134-135). ამ მცდარ აზრს ბოლოხანს მიემხრნენ ნ. და ე.-მ. ტიერი (N. et J.-M. Thierry, La cathédrale de T'beti. Nouvelles données, *Cahiers Archéologiques*, 47, 1999, გვ. 82-83).

²⁰ А. Павлинов, Экспедиция, ტაბ. XLIII.

²¹ Д. Бакрадзе, Об археологической поездке совершенной в 1879 году, გვ.50; П. Уварова, *Путевые записки*, გვ. 290; Н. Марр, *Дневник*, გვ. 15-16.

თავიდან ის ფასადზე იქნებოდა მოთავსებული. შემდგომ ის თბილისში გადმოიტანეს და ამჟამად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება. დამკვიდრებული შეხედულებით, რომელიც პირველად ა. ბაქრაძემ გამოთქვა, რელიეფი წარმოგვიდგენს აშოტ კუხს და, შესაბამისად, შექმნილი უნდა იყოს X საუკუნის დასაწყისში²². ბოლოხანს ნ. და ჟ.-მ. ტყერიმ გამოთქვეს აზრი, რომ რელიეფი უფრო გვიანდელია, X საუკუნის ბოლოსი ან სულაც XI საუკუნის დასაწყისისა, და გამოსახავს ტაძრის ერთ-ერთი განახლების კტიტორს²³. რელიეფს აქონდა წარწერა, რომელიც, ნ. მარის ცნობით, გულმოდგინედ ჩამოუტეხათ ჩაქუჩით²⁴.

დასავლეთი მკლავის ბოლო ეკავა 2,8 მ-ის სიღრმისა და 8,0 მ-ის სიგანის (მკლავის მთელი სიგანე) პატრონიკეს. ის მთლიანად გახსნილი იყო ძირითადი სივრცისაკენ. პატრონიკეს ქვეშ შექმნილ დაბალ კომპარტიმენტს მკლავისაგან აყოფდა ორთაღედი, რომელიც შუაში ფართო ბაზისზე დადგმულ მრგვალ სვეტს ეყრდნობოდა, კედლებში – გრძივ კედლებს აყოლებულ პილასტრებს. წინა კედელს ამ თაღებს ზემოთ აგვირგვინებდა ფოთლოვანი ჩუქურთმით შემკული მაღალი მდიდრული კარნიზი. მესამე თაღი სვეტიდან გადადიოდა დასავლეთისაკენ და პატრონიკეს ქვეშა სივრცეს ორ ნაწილად აყოფდა. თითოეულ ნაწილს აქონდა თავისი ნახევარცილინდრული კამარა აღმოსავლეთ-დასავლეთი ღერძით. პატრონიკეს დონეზე დასავლეთ მკლავში გამოყვანილი იყო სამი ბრტყელი თაღი, ამათგან შუა, უფრო მაღალი – სრული, გვერდითები – მეოთხედწრიულები (ნახევართაღები). ა. პავლინოვის შენიშვნით, ეს ნახევართაღები მოგვიანო გადაკეთების შთაბეჭდილებას ტოვებდა, რაც სწორი უნდა იყოს. შესაძლოა, იყო ზოგიერთი სხვა გვიანი ცვლილება თუ დანამატიც, მაგრამ, როგორც ჩანს, დასავლეთი მკლავის შიდა არქიტექტურული სახე ძირითადად ამ მშენებლობის დროს უნდა ჩამოყალიბებულიყო.

ა. პავლინოვისა და ნ. მარის ტბეთში ვიზიტების დროს ტაძარს აქონდა ერთი პატარა შესასვლელი დასავლეთი მკლავის დასავლეთ კედელში. ფოტოსურათზე ჩანს მისი ყორეთი ამოყვანილი წირთხლები, მაღალი ზღურბლი და ხის ფიცრის არქიტრაფი. უეჭველია, რომ თავდაპირველი შესასვლელი დააფიწროვეს და დაადაბლეს გვიან პერიოდში, როცა ტაძარში ჯამე ფუნქციონირებდა. ნ. მარის ვარაუდით, ამავე კედელში მეორე კარიც უნდა ყოფილიყო, პირველის სამხრეთით²⁵. გარდა ამისა, იყო შესასვლელი ჩრდილოეთი მკლავის ჩრდილოეთ კედელში, კერძოდ, მასში ჩართული რვამკლავიანი ტაძრის ნაშთში. სანამ ამ კედელს ეგვეტერი მიშენდებოდა, კარი გარეთ გამოდიოდა.

საკურთხეელის აფსიდმა, როგორც ჩანს, მესამე ტაძარშიც შეინარჩუნა მეორე (რვამკლავიანი) ტაძრიდან მომდინარე გარე წახნაგოვანი მოყვანილობა, მიუხედავად იმისა, რომ მას დაემატა პასტოფორიუმები. ეს სათავსები მაშინ უფრო მოკლე იყო, ვიდრე დღესაა (შიდა სიგრძე დაახლოებით 2,2-2,5 მ-ს შეადგენდა, ნაცვლად ახლანდელი 4,1 მ-ისა) და აფსიდი მათი აღმოსავლეთ კედლების ხაზიდან წინ გამოდიოდა. პასტოფორიუმებს რამდენიმეგზის საფუძვლიანი

²² კ. მაჩაბელი, რელიეფი ტბეთიდან აშოტ კუხის გამოსახულებით, *საქ. მეცნ. აკადემიის საზ. მეცნიერებათა განყოფილების ბაცნე*, 5, 1968, გვ. 150-162; Н. Аладашвили, *Монументальная скульптура Грузии*, Москва, 1977, გვ. 87-88; W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries*, გვ. 224.

²³ N. et J.-M. Thierry, *La cathédrale de T'beti*, გვ. 87-89.

²⁴ ნ. მარმა მასში მხოლოდ რამდენიმე ასოდა გაარჩია (*Дневник*, გვ. 16).

²⁵ იქვე.

გადაკეთების კვალი ატყვია და აქ ქრონოლოგიური ფენების განშრეება ძალიან რთულია.

გუმბათქვეშა ბურჯების შესახებ მსჯელობისას კვლავ ძველ ავტორთა მასალებს უნდა დავეყრდნოთ. ბურჯების აღმოსაველეთი წყვილი თავისუფლად იდგა, თუმცა კი ძალიან ახლოს კედლებთან (დაცილება არაუმეტეს 0,4 მ-ისა). დასაველეთი წყვილი მიდგმული იყო შესაბამისი კუთხეებიდან განივად გამოშვერილ პილონებზე, მაგრამ არ ებმოდა მათ – ახლა, როცა ბურჯები აღარ არის, ჩანს, რომ სამხრეთ პილონს პირითა მხარეს თლილი ქვის პერანგი აქვს. ბურჯები რეაწახნაგა ფორმისა იყო, იდგა მაღალ მრგვალ კვარცხლბეკებზე, რომლებიც სხეადასხეაგვარად იყო გაფორმებული პროფილირებული სარტყლებით. აღმოსაველეთის წყვილი ბურჯის კვარცხლბეკებს მთლიანად ფარავდა ნატიფი ფოთლოვანი ჩუქურთმა. სამხრეთ-დასაველეთი ბურჯის კვარცხლბეკში ნ. მარის ცნობით, მოწყობილი იყო ადამიანის სიმაღლის ნიშა – ნაწილობრივ გამოღებული ბურჯში, ნაწილობრივ ზედ მიშენებული²⁶. ნ. მარი არ აზუსტებს, რომელი მხრიდან იყო ეს ნიშა, მაგრამ ვფიქრობ უეჭველია, რომ ის აღმოსაველეთიდან უნდა ყოფილიყო, ოშკის ტაძრის შესაბამისი ბურჯის მსგავსად. ჩრდილო-აღმოსაველეთი ბურჯის კვარცხლბეკი თავისი ბაზისიანად იდგა უფრო ეიწრო, დაახლოებით 65 სმ სიმაღლის რეაწახნაგა საყრდენზე. ე. ჯობაძის აზრით, ეს კვარცხლბეკსქვედა მონაკვეთი ტბეთში – ისევე, როგორც ანალოგიური დეტალი იშხანში – შეიძლება წარმოადგენდეს ნაშთს ძველი ბურჯისა, რომელსაც ის სავარაუდოდ X საუკუნის შუახანებით ათარიღებს²⁷. ვფიქრობ, უფრო სარწმუნოა, რომ აღნიშნული ნაწილი მთელი ბურჯის თანადროული იყოს (მითუმეტეს, რომ იშხანში, რომელსაც ე. ჯობაძე ასახელებს ტბეთის პარალელად, მას ბურჯის კვარცხლბეკთან ერთად მხატვრულად სავსებით გააზრებული სახე აქვს). ყოველ შემთხვევაში, ის ვერ იქნება ნაშთი რეამკლავიანი ეკლესიისა, რომელსაც ბურჯები საერთოდ არ უნდა ქონოდა.

ბურჯების რეაწახნაგა ტანს ასრულებდა მაღალი, რთულად პროფილირებული კაპიტულები, რომელთა ზემოთ გუმბათქვეშა საყრდენები ჯერისებრ ფორმას იღებდა. ჯერის მკლავებს შორის კუთხეებში მსხვილი ლილეები იყო აყოლებული. ამ მოკლე მონაკვეთების დამაგვირგვინებელ იმპოსტებს ყვრდნობოდა გუმბათქვეშა თაღები.

ინტერიერში შემოინახა ზოგიერთი კვეთილი დეტალი, რომლებიც მესამე მშენებლობის დროინდელი, ე. ი. X–XI საუკუნეთა მიჯნისა უნდა იყოს. ასეთია სატრიუმფო თაღის იმპოსტები ხეული ჩუქურთმით დაფარული ქვედა ნაწილითა და მის თავზე გამოწეული ლილეითა და თაროთი, რომელსაც დისკოების მწკრივი ამკობს. ნატიფი დამუშავებით გამოირჩევა ჩრდილოეთი და სამხრეთი მკლავების წინა თაღების მაღალი, მდიდრული იმპოსტები. მათი ძირითადი სიბრტყე აღმოსაველეთ წყვილზე ენისებრი ორნამენტითაა გაფორმებული, დასაველეთზე – წნულით.

ტბეთის ტაძრის ექსტერიერში მესამე მშენებლობის კვალი ნაკლებად ჩანს. აღმოსაველეთი, სამხრეთი და ჩრდილოეთი მკლავების შესაბამისმა ფასადებმა, რომლებიც დომინირებენ შენობის გარე მხატვრულ იერში, თავიანთი არქიტექტურული სახე მოგვიანებით მიიღეს. მესამე ტაძარს უნდა ეკუთვნოდეს აღმოსაველეთი მკლავის ჩრდილოეთ და სამხრეთ ფასადთა ახლანდელი დასაველეთ

²⁶ Н. Мара, *Дневник*, გვ. 13.
²⁷ W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries*, გვ. 225.

ნაწილები და განივი მკლავების აღმოსავლეთ ფასადთა შიდა (ე. ი. აღმოსავლეთი მკლავის მიმდებარე) ნაწილები მათზე შემორჩენილი დეკორაციული ელემენტებითურთ, როგორცაა ჩრდილოეთი მკლავის აღმოსავლეთი სარკმლის ხვეული ჩუქურთმით შემკული დიდი თავსართი და სამხრეთი მკლავის აღმოსავლეთი სარკმლის წრიული საპირე, გამოყვანილი ვაზის მტევნებისა და ფოთლების მოტივით (მოგვიანებით მრგვალი სარკმელი ქვემოთკენ ნამოაგრძელეს, რასაც საპირის ქვედა ნაწილი შეეწირა). ფასადთა აღნიშნულ მონაკვეთებზე დეკორაციული თაღები არ არის. მესამე ტაძრიდან შემოინახა საკურთხევლის აფსიდის დიდი სარკმლის საპირე (აკლია ქვედა ნაწილი) და რელიეფური თავსართი, რომლის გადანაკეცების ბოლოებსაც მოგვიანებით მიდგმული საფასადო თაღნარი ფარავს. საპირეს წნული ორნამენტი ამკობს, თავსართს – ფოთლოვანი. საფიქრელია, რომ ამავედროინდელი უნდა ყოფილიყო დასავლეთი მკლავის ფასადებიც, რომლებზეც, როგორც ა. პავლინოვის ნახაზითა და ნ. მარის აღწერით ჩანს, თაღნარი ასევე არ ყოფილა. ამ მკლავის სამხრეთი და ჩრდილოეთი ფასადები გლუვი იყო, სრულიად მოურთავე; დასავლეთ ფასადზე ნ. მარი აღნიშნავს რელიეფურ ჯვარს ფრონტონში, პატრონიკეს დიდი სარკმლის თავსართსა და მცირე წრიული სარკმლების საპირეებს და ქვედა დიდი სარკმლის თავსართს. ყველა შემკული იყო სხვადასხვა სახის წნული ან ხვეული ჩუქურთმით; მარჯვენა მრგვალი სარკმლის საპირესე ურთიერთგადახლართულ წრეებში ვარსკვლავები იყო ნაწერილი.

მომდევნო რეკონსტრუქცია ტბეთის ტაძარმა კვლავ მცირე ღრობის შემდეგ – XI საუკუნის II მეოთხედში განიცადა. ეს რიგით მეოთხე მშენებლობა ტაძრის ნაწილობრივ გაფართოებასა და მის ფასადთათვის უფრო მდიდრული იერის მინიჭებას ისახავდა მიზნად. მისი კვალი ცხადად ატყვია ჩრდილოეთი მკლავს – მასზე მიშენდა ეგვტერი, რომლის თავზეც მოეწყო პატრონიკე. შემორჩენილი ფრაგმენტებით ირკვევა, რომ პატრონიკე სამი თაღით იხსნებოდა ძირითადი სივრცისაკენ. ამ ღიობების ქვემოთ ჩრდილოეთი მკლავის ჩრდილოეთ კედელს გაუყვებოდა პროფილირებული კარნიზი, რომელიც მონიშნავდა პატრონიკეს იატაკის დონეს (შემორჩა კარნიზის ორი განაპირა ქვა კუთხეებში). ეგვტერი წარმოადგენს მომცრო დარბაზულ სამლოცველოს აფსიდით აღმოსავლეთ ბოლოში. აფსიდში ერთი სარკმელია. მეორე იყო ჩრდილოეთ კედელში. ერთი კარი – ზემოთნახსენები, ახლა მთლიანად მიწით დაფარული – ეგვტრიდან გადიოდა ჩრდილოეთ მკლავში, მეორე – ეგვტრის დასავლეთით მოგრძო სათავსში, რომლისგანაც აღარაფერი დარჩა (ის დანგრეული იყო უკვე ა. პავლინოვის მოგზაურობის დროს). ჩანგრეულია აგრეთვე ეგვტრის გადახურვა, დასავლეთი კედელი მთლიანად და ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთი ნაწილი.

სამხრეთ მკლავში ამ პერიოდში ჩატარებული სამუშაოს შესახებ რისამე თქმა შეუძლებელია – ტაძრის ეს ნაწილი თითქმის მთლიანად განახლდა მომდევნო, რიგით მეხუთე მშენებლობის დროს. შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ ჩრდილოეთი მკლავის სიმეტრიულად ეს მკლავიც უკვე ამ პერიოდში უნდა დაეგრძელებინათ (შესაძლოა, აქაც დამატებითი სათავსის მიშენებით) და რომ მასშიც მოაწყობდნენ პატრონიკეს.

ცვლილება მოხდა საკურთხევლის ნაწილშიც. პასტოფორიუმები აღმოსავლეთისაკენ დააგრძელეს აფსიდის გარე კედლის პირამდე, რის შედეგადაც დაიკარგა აფსიდის გარე შეერილობა და გაჩნდა ერთიანი ფართო აღმოსავლეთი ფასადის სიბრტყე, რომელზედაც გაკეთდა ღრმა თაღნარი. სამი საფასადო

თალიდან შუა უფრო ფართოა და მცირეოდენ უფრო მაღალი, ვიდრე გვერდითები. ანალოგიური თაღნართი გაფორმდა სამხრეთი და ჩრდილოეთი მკლავების შესაბამისი ფასადებიც. თაღები საფეხუროვანია და ეყრდნობა ასეთსავე პილასტრებს, რომლებზედაც დამატებით მსხვილი შეწყვილებული ლილვებია აყოლებული. თაღნარი ანაწევრებს ფასადებს და მკვეთრად ზრდის მათ პლასტიკურ გამომსახველობას.

XI საუკუნის II მეოთხედში ჩატარებული რეკონსტრუქციის დროინდელი კვეთილი საფასადო დეკორის გარჩევა წინა სამშენებლო პერიოდის მორთულობისაგან რთულია. დროითი ინტერვალი ამ სამშენებლო პერიოდებს შორის ძალიან მცირეა და ჩუქურთმებიც პრაქტიკულად არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან არც შესრულების მანერითა და არც ორნამენტულ სახეთა რეპერტუარით. ქრონოლოგიურ ფენათა საერთო განშრეებიდან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ უთუოდ მეოთხე მშენებლობის დროინდელია:

1. სამი პატარა მრგვალი სარკმლის (ისინი კონქის ზემოთ მოწყობილ სამაღავეებს ანათებენ) მონუქურთმებული საპირეები აღმოსავლეთი ფასადის ზედა ნაწილში და განედლებული ჯერის აწ გამქრალი რელიეფი იქვე, შუა სარკმლის თავზე, ზედ ფრონტონის კეხში;

2. აღმოსავლეთი მკლავის კარნიზები, რომელთა მოზრდილი ფრაგმენტები მკლავის სამსავე ფასადზე შემოინახა. აღმოსავლეთ ფასადზე კარნიზი შედგება ფოთლოვანი ორნამენტით დაფარული ძირითადი სიბრტყისაგან, მის ზემოთ გრეხილი ლილვისა და სულ ზემოთ პაწია ნახევარდისკოების მწკრივისაგან. სამხრეთ ფასადზე კარნიზს კონცენტრულნერვიურებიანი სამკუთხა ფოთლების (კუწუბების) რიგი გაუყვება. ჩრდილოეთ ფასადზე კვლავ განსხვავებული ფოთლოვანი ჩუქურთმაა. სამივე ორნამენტი ძალიან დახვეწილია;

3. ჩრდილოეთი ეგვტრის აფსიდის სარკმლის თავსართი, შემკული იმავე პალმეტებით, და 1993 წელს ამოტეხილი განედლებული ჯერის გამოსახულება თავსართს ზემოთ. ეს ჯვარი – ისევე, როგორც ჯვარი აღმოსავლეთ ფასადის წვერში – გამოყვანილი იყო დარდაყოლებული ლენტის 8-ისებრი ხლართით, ძალზე ფაქიზად და ნატიფად. მისი ზედა მკლავის აქეთ-იქით იმავე ფილაზე ამოკვეთილი იყო წარწერა²⁸:

[ქ(რისტ)ე]	ი . . .
ა(ლი)დე	თა . .
ი(ო)ე(ან)ე	ცხ(ოვრე)ბ(ათ)ა

მესამე და მეოთხე სამშენებლო პერიოდების კვეთილი შემკულობა მაღალი მხატვრული ხარისხითა და ტექნიკური შესრულების ეირტუოზული ოსტატობით X–XI საუკუნეების ქართული ჩუქურთმის საუკეთესო ნიმუშთა რიცხვს მიეკუთვნება²⁹. იგივე ითქმის ზოგადად მშენებლობის ხარისხის შესახებაც. ორსავე პერიოდში კედლების როგორც გარე, ისე შიდა პერანგისათვის ხმარობდნენ მხოლოდ სუფთად თლილ დიდ კვადრებს.

²⁸ ეს ფილა ჯერითა და წარწერით ნ. ალექსიძემ და მე ადგილზე ვნახეთ 1990 წელს და ექსპედიციის ანგარიშში მისი ფოტოსურათიც გამოვაქვეყნეთ (ახალი ცნობები, სურ. 3 გვ. 133-ზე). წარწერის მდგომარეობა 1904 წელთან შედარებით მცირედ იყო გაუარესებული: აღარ იკითხებოდა პირველი და მეორე სტრიქონების საწყისი ასოები ჯერის მარჯვნივ. 1994 წელს ფილა ადგილზე უკვე აღარ დაგვხვდა. როგორც სოფლებმა გვითხრეს, ის ერთი წლის წინ ამოეტეხათ.

²⁹ ე. ჯობაძე ფიქრობს, რომ ტბეთში 1020-იან წლებში მუშაობდა იგივე არტელი, რომელმაც განაახლა იშხნის ტაძარი (*Early Medieval Georgian Monasteries*, გვ. 227).

ამის შემდეგ ორი საუკუნის განმავლობაში ტბეთის ტაძარი ხელუხლე-
ბლად იდგა. XIII საუკუნის შუახანებში აღადგინეს მისი სამხრეთი მკლავი.
როგორც ჩანს, ამ რემონტის შემდეგ გაქრა პატრონიკე, რომელიც ჩრდილოეთი
მკლავის მსგავსად, ალბათ სამხრეთისაშიც უნდა ყოფილიყო მეოთხე მშენებლო-
ბის შემდეგ. აღდგენილი ნაწილი მკვეთრად გამოირჩევა ინტერიერში – ის
ძველი წყობის კვადრებთან შედარებით ბევრად უარესად დამუშავებული მუქი
მორუხო ქვით არის მოპირკეთებული. სარკმლები შიგნიდან დაბრეცილია, მათ
ფორმებს დიდად აკლია გეომეტრიული მკაფიოება. ფასადზე ხარისხობრივი
განსხვავება ნაკლებად თვალშისაცემია. მშენებლებმა იზრუნეს ტაძრის ექს-
ტერიერის მხატვრული მთლიანობის შენარჩუნებაზე და აღადგინეს (ჩანს, ჩრდი-
ლოეთ ფასადის ანალოგიურად) ღრმა, პლასტიკური საფასადო თაღები – XIII
საუკუნისათვის უკვე უცხო ელემენტი³⁰. შუა თაღში მოქცეულ შეწყვილებულ
სარკმლებს ლილვური სვეტებითა და დეკორაციული კვადრატებით შედგენი-
ლი მართკუთხა საპირეები მოსავეს. ჩუქურთმის სახეები გეომეტრიულია (ორ-
ღარდაყოლებული ლენტით გამოყვანილი სხვადასხვაგვარი წნულები და
ხლართები). შესრულების ხარისხი მაღალია, მაგრამ მთლიანად მორთულობას
არტისტიზმთან და პროფესიონალიზმთან ერთად ერთგვარი დაუდევრობაც
ეტყობა (ერთ-ერთი კვადრატი ირიბად ზის, არკატურის აღმოსავლეთ თაღი
დაბრეცილია), რაც დამახასიათებელია XIII საუკუნის შუახანებისა და შემდგომი
დროისათვის. ალაგ-ალაგ სამხრეთი ფასადის წყობაში ჩასმულია უფრო ადრინ-
დელი ჩუქურთმიანი ქვები. ხელმეორედ არის გამოყენებული მარცხენა მრგვა-
ლი სარკმლის საპირე პლასტიკური ფოთლოვანი ორნამენტით და შუა თაღს
ზემოთ მოთავსებული რელიეფური გამოსახულება წმინდანისა (აწ დაკარგუ-
ლი).

ტბეთის ტაძრის უკანასკნელი მნიშვნელოვანი შეკეთება – რიგით მეექვსე
მშენებლობა – XIV საუკუნეს, უფრო კი მის I ნახევარს განეკუთვნება. ამ დროს
აღადგინეს გუმბათი, რომელიც დღეს აღარ არსებობს, მაგრამ კარგად ჩანს ა.
პავლინოვისა და ნ. მარის ფოტოსურათებზე. აღდგენა შეეხო გუმბათის ყელს,
საკუთრივე გუმბათსა და მის გარე სახურავს. X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე გაკეთე-
ბული გუმბათქვეშა კონსტრუქცია და ყელისძირა სარტყელი ხელუხლებელი
დარჩა.

გუმბათის ყელი გარედან 16-წახნაგას წარმოადგენდა. მასში წახნაგამო-
ტოვებით რვა ძალიან ვიწრო და მაღალი სარკმელი იყო გაჭრილი. მათ ქქონ-
დათ მოჩუქურთმებული საპირეები, რომლებსაც გარედან ორმაგი ლილვით
გამოყვანილი თაღოვანი ჩარჩოები შემოწერდა. ლილვი შემოუყვებოდა სა-
პირეთა შიდა კონტურსაც. ანალოგიური მოჩარჩოება გაკეთებული იყო უსარკ-
მლო და, შესაბამისად, უსაპირო წახნაგებზეც. ზემოთ, ჩარჩოების ნახევარწრი-
ულ დაბოლოებებს შორის პორელიეფური გირჩები თავსდებოდა. გუმბათის
ყელს აბოლოებდა მაღალი კარნიზი. სახურავს კონუსის ფორმა ჰქონდა.

ტბეთის გუმბათის არქიტექტურული გადაწყვეტა მოკლებულია გამომსახ-
ველობას, დუნეა და მშრალი. საპირეების წნული ჩუქურთმა (ჩანს ნ. მარის ერთ
ფოტოსურათზე) დაწვრილმანებულია. როგორც შენიშნავს პ. ზაქარაია, შეს-
რულების ტექნიკით, პროპორციებით, მხატვრული გაფორმების ზოგადი პრინ-
ციპითა და ცალკეული დეტალებით ტბეთის ტაძრის გუმბათი ყველაზე ახლოს
დგას გერგეტის სამების გუმბათთან და დაახლოებით მისი თანადროული უნდა

³⁰ ე. ჯობაძე აღნიშნავს, რომ აღდგენისას მშენებლებმა ძველი ჩუქურთმიანი ქვებიც

იყოს³¹. შესაძლოა, ამავე ხანებში ან კიდევ უფრო გვიან იყოს ჩაშენებული დამატებითი სათაესი ტბეთის ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. მისგან დღემდე შემორჩა მომცრო აფსიდი აღმოსავლეთ მხარეს. აფსიდის თავზე, კედლის სისქეში ეიწრო და გრძელი საიდუმლო ოთახია მოწყობილი.

როგორც ამ მოკლე მიმოხილვიდან გამოჩნდა, ტბეთის ტაძარმა საუკუნეთა მანძილზე რამდენიმე მნიშვნელოვანი აღდგენა-გადაკეთება განიცადა. სამწუხაროდ, თითქმის არ მოიპოვება წერილობითი ცნობები კათედრის დაარსების შემდეგ, სხვადასხვა დროს აქ ჩატარებულ მშენებლობათა შესახებ. ტაძრის ისტორიის რეკონსტრუქციის ჩემი ცდა არსებითად მთლიანად არქიტექტურულ მონაცემებს ემყარება და ამდენად, ცხადია, უეჭველი ვერ იქნება. ბევრი რამ შეიძლება დაზუსტდეს მომავალში, თუ მოხერხდა შენობის გაწმენდა და არქეოლოგიური შესწავლა.

ტაძრის ინტერიერი მოხატული იყო. საკურთხეველის აფსიდის ზედა რეგისტრში ახლაც განირჩევა აღსაყდრებული მაცხოვრის გამოსახულების ფრაგმენტები. მის ორსავე მხარეს წარმოდგენილი არიან ანგელოზები და ქერობინები. აფსიდის შუა რეგისტრში, სარკმლის აქეთ-იქით გამოსახულნი იყვნენ წმ. ღმრთისმშობელი და წმ. იოანე ნათლისმცემელი, მათ გაყოლებაზე – მოციქულები (შემორჩა რამდენიმე ფიგურის თავები)³². ამჟამად მთლიანად განადგურებული ქვედა რეგისტრი ტრადიციისამებრ ეკავა ეკლესიის მამათა რიგს (ნ. მარმა გაარჩია ერთ-ერთი მათგანის წარწერა – წმ. ათანასე³³). აფრა-ტრომპებზე გამოსახულნი იყვნენ მახარებლები თავიანთი სიმბოლოებით (პრ. უვაროვას აღნიშნული აქვს ანგელოზისა და ხარის ფიგურები³⁴). დასავლეთის მკლავში, ნართექსის ქვეშ წარმოდგენილი იყო წმ. გიორგის ცხოვრების სცენები შესაბამისი წარწერებით („აქა სცემდეს შოლტითა წმიდასა გიორგის“, „აქა განულო სიმღერე მისი წმიდამან გიორგი“, „აქა ურმის თვალსა გააკრეს წმიდა გიორგი“)³⁵. ნ. და ე.-მ. ტაერი ტბეთის მოხატულობას XII-XIII საუკუნეთა მიჯნით ათარიღებენ³⁶. დასავლეთის მკლავის მოხატულობა ალბათ უფრო გვიანდელია. ნ. მარის მიერ აღნიშნული უწიგნურობანი წარწერებში (კერძოდ, მ-ს არასწორი ხმარება) გვიანი თარიღის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს. საფიქრელია, რომ ეს მხატვრობა უნდა უკავშირდებოდეს ტაძრის ხელახლა კურთხევას წმ. გიორგის სახელზე XV-XVI საუკუნეებში.

ტაძრის სამხრეთით, რამდენიმე მეტრის მოშორებით, ნ. მარმა ნახა დიდი ზომის ფილა ძლიერ დაზიანებული ექვსსტრიქონიანი წარწერით³⁷:

[ყ](ოულა)დ წ(მიდა)ო ლ(მრთის)მმ(ობელო)
თ(ა)ენო მ(ო)ც(ი)ქ(ულ)თ(ა)ნო
. მქმნ თქგ
ქე . ი . . . . .
. მ . . ბჰე ეს[ე]

³¹ П. Закарая, *Зодчество Тао-Кларджети*, გვ. 99.

³² ნ. ალექსიძე, დ. ხოშტარია, ახალი ცნობები, გვ. 135-136; N. et J.-M. Thierry, *La cathédrale de T'beti*, გვ. 89-95.

³³ Н. Марр, *Дневник*, გვ. 18.

³⁴ Пр. Уварова, *Путевые записки*, გვ. 290-291.

³⁵ Н. Марр, *Дневник*, გვ. 18-19.

³⁶ N. et J.-M. Thierry, *La cathédrale de T'beti*, გვ. 96.

³⁷ Н. Марр, *Дневник*, გვ. 24. ეს წარწერა უფრო ადრე უნახავს და გადაუღია პრ. უვაროვას. მისი გაკეთებული პირიდან წარწერა ნაწილობრივ გააარჩია ა. ხახანაშვილმა (იხ. А. Павлинов, *Экспедиция*, გვ. 72).

და კუბ(ო)ა ღედისა ღ(მრთისა)ა

ამჟამად წარწერა, რომელიც სავარაუდოდ XII-XIII საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს, დაკარგულია. დასაბამია, რომ ნ. მარის მონაცემებით მისი სრულად აღდგენა ვერ ხერხდება. შინაარსობრივად წარწერა უაღრესად საინტერესო ჩანს. განსაკუთრებით ბევრ საფიქრალს აღძრავს მისი ბოლო სტრიქონი. „კუბო“ შეიძლება გულისხმობდეს ღმრთისმშობლის ხატის ჩასასვენებელს, მაგრამ მაშინ ასახსნელია, თუ რატომ არის ის მოხსენიებული ბჭესთან ერთად. ამ კონტექსტში ის ასევე შეიძლება აღნიშნავდეს საფლავსე მდგარ ნაგებობას – ერთგვარ ჩარდახს თუ ბაღდახინს³⁸. მაგრამ მაშინ რა იგულისხმება წარწერაში – ღმრთისმშობლის საფლავი იერუსალიმში თუ მისი იმიტაცია თვით ტბეთის ტაძარში? შესაძლოა აქ არსებობდა ცალკე სათავსი ან შენობა, რომელიც „ღმრთისმშობლის საფლავად“ იწოდებოდა – ისე, როგორც სვეტიცხოვლის ტაძარში არსებობდა „უფლის საფლავი“³⁹. ასეთისე, როგორც სამართლიანად აღნიშნავდა ნ. მარი⁴⁰, წარწერა აშკარად მიუთითებს ღმრთისმშობლის კულტის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე ტბეთში.

ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით იდგა ქვის დიდი სტელა. ის კარგ მდგომარეობაში ნახეს პრ. უვაროვამ და ა. პავლინოვმა (ჩანს მის ფოტოსურათზე)⁴¹. ნ. მარს სტელა უკვე წაქცეული და ორად გატეხილი დახვდა⁴². ამჟამად ორივე ნატეხი დაკარგულია. არ ჩანს არც სტელის კვარცხლბეკი, რომელიც ნ. მარის მოგზაურობის დროს ჯერ კიდევ ადგილზე იყო.

მოწითალო ვულკანური ჯიშის ქვისაგან დამზადებულ 4,25 მ-ის სიმაღლის სტელას რვაწახნაგა ფორმა ჰქონდა და ზემოთკენ ვიწროვდებოდა. ქვემოთ გამოყოფილი იყო 67 სმ-ის სიმაღლის მთლიანად მოწითალო მთხრანის მთხრანისაგან ძირი (წახნაგთა სიგანე 70 სმ). სტელა იდგა კვარცხლბეკზე, რომელსაც ფართო (5,0 × 4,7 მ) და მაღალი (1,25 მ) პლატფორმის სახე ჰქონდა. სტელის თავზე გამოდებულ მრგვალ ფოსოში თავის დროზე ალბათ ჯვარი იქნებოდა ჩამაგრებული.

ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით, ათიოდე მეტრის მოშორებით იდგა სამრეკლო. ის ჩანს გ. ყაზბეგის სქემატურ ნახატზე და ტექსტშიც არის მოხსენიებული⁴³. უფრო სრულია პრ. უვაროვას აღწერა⁴⁴. ა. პავლინოვს სამრეკლოს ადგილას უკვე ნანგრევიდა დახვდა. სამრეკლო დაინგრა (დაანგრეს?) 1887 წელს, დროის მოკლე პერიოდში პრ. უვაროვასა და ა. პავლინოვის მოგზაურობებს შორის. ეს თარიღი მიაწოდა ნ. მარს ერთ-ერთმა სოფლელმა⁴⁵.

³⁸ შეადარე: „ქმნა ზედა კერძო მისსა (ლუსკუმისა) კუბოა“ (ილ. აბულაძე, *ძველი ქართული ენის ლექსიკონი*, თბილისი, 1973, გვ. 204). „მოქცევაი ქართლისაჲ“-ს ქრონიკა და ლეონტი მროველი „კუბოს“ უწოდებენ დამცავ ნაგებობას, რომელიც რევ მირიანის ძემ აუშენა მცხეთის ჯვარს (*ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, წიგნი I, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბილისი, 1963, გვ. 91; *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I, თბილისი, 1958, გვ. 123). იმავე „მოქცევაი ქართლისაჲ“-ში ჩართულ გრიგოლ დიაკონის თხზულებაში ამ ნაგებობას „გუნბადი“ ეწოდება (*ძველი ქართული აგიოგრაფიული..*, გვ. 156).

³⁹ А. Натроев, *Михет и его Собор Свэти-Цховели*, Тифлис, 1901, გვ. 184.

⁴⁰ Н. Марр, *Дневник*, გვ. 24.

⁴¹ Пр. Уварова, *Путевые записки*, გვ. 291; А. Павлинов, ტაბ. XLV.

⁴² Н. Марр, *Дневник*, გვ. 23-24.

⁴³ გ. ყაზბეგი, *სამი თვე თურქეთის საქართველოში*, გვ. 80, ნახ. გვ. 78-ზე.

⁴⁴ Пр. Уварова, *Путевые записки*, გვ. 291.

⁴⁵ Н. Марр, *Дневник*, გვ. 23.

ტბეთის სამრეკლო ტრადიციული სტრუქტურის ორიარუსიან ნაგებობას წარმოადგენდა. ქვედა, გეგმით კვადრატული კორპუსი ოთხსავე მხარეს თაღებით იხსნებოდა. მასზე იდგა რვაწახნაგა ფანჩატური, შესაბამისად რვაშალიანი თაღნარით. გ. ყაზბეგისა და პრ. უვაროვაც აღნიშნავენ შენობის სიტლანქეს და მისი ორნამენტული შემკულობის უხარისხობას

სამრეკლოს აქონდა ორი წარწერა: ერთი, როგორც ჩანს ქვედა კორპუსზე, მეორე – ფანჩატურზე, კარნიზის ქვეშ. გ. ყაზბეგმა და პრ. უვაროვამ ეს წარწერები ნახეს. მაგრამ არ წაუკითხაუთ. ნ. მარმა ერთი ამ წარწერათაგანი აღმოაჩინა ერთ-ერთი სოფელელის სახლში, სადაც ის ღუმელში იყო ჩადგმული სამრეკლოს ნანგრევიდან წამოღებულ სხვა ქვებთან ერთად⁴⁶. შვიდსტრიქონიანი წარწერის ზედა სამი სტრიქონი მთლიანად და მეოთხე-მეშვიდე სტრიქონების დასაწყისი გადაშლილი იყო. დანარჩენი (მეოთხე სტრიქონიდან) ასე იკითხებოდა:

... რ მოს(ა)ესა
... იგოს მტბეე
... სამრეკლო ესე
... ქ(ო)რ(ო)ნიკ(ო)ნსა სიე

ამ ფრაგმენტით დასტურდება, რომ წარწერა ნამდვილად სამრეკლოდანაა და დგინდება მისი აგების თარიღი – 1527 წელი (215 + 1312), რაც საესებით შეესაბამება მისი არქიტექტურის დაბალ მხატვრულ და ტექნიკურ დონეს. უნდა ითქვას, რომ ოსმალთა ბატონობის ხანაში სამრეკლოს აგება არ იყო იოლი საქმე, ამას შეიძლება მშენებლობის ინიციატორისათვის საეალალო შედეგი მოჰყოლოდა. ერთი გვიანდელი ოთხთაეის მინაწერი გვამცნობს, თუ როგორც გამოამწვედია დილეგში სანჯაყ-ბეგმა ბაადინმა „კაცი ვინმე მოშიში უფლისა“ აქსენტი იმის გამო, რომ მან ქარგლუხში (ბანას მახლობლად) წმ. გიორგის ეკლესია ააშენა⁴⁷.

ნ. მარმა ტბეთში ნახა სხვა, უკეთ შემონახული წარწერაც, რომელიც ადგილობრივ მცხოვრებთა თქმით, ასევე სამრეკლოს ნანგრევებიდან იყო ამოღებული⁴⁸. მასში იკითხებოდა:

ქ(რისტე) ამ(ი)სა ზედა მდე-
გსა თათუხადესა
შ(ა)ხბუბას შ(ეუ)ნ(ლო)ს ლ(მერთმა)ნ

ნ. მარმა ეს წარწერიანი ქვა საფლავის ქვად მიიჩნია. დ. თუმანიშვილის სამართლიანი შენიშვნით, რომელიც კერძო საუბარში გამიზიარა, შახბუზა თათუხადე უნდა იყოს სამრეკლოს სამშენებლო სამუშაოთა „ზედა მდეგი“. ოშკის ცნობილ წარწერაში, რომელიც ტბეთის სამრეკლოს შემოთმოტანილ წარწერაზე ხუთნახევარი საუკუნით ადრეა ამოკვეთილი, „საქმეთა ზედა მდგომს“ უწოდებს თავის თავს ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელი გრიგოლი⁴⁹.

ყველა ძველი ავტორი აღნიშნავენ დიდ შენობათა ნანგრევებს ტაძრის ირგვლივ⁵⁰. ტაძრის სამხრეთით, ცოტა მოშორებით იყო გრძელი კამაროვანი მი-

⁴⁶ იქვე, გვ. 25.

⁴⁷ ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს*, პარიზი, 1937, გვ. 45-46 (აქვეა მოკლე ცნობა ქარგლუხის ეკლესიების შესახებ); ლ. მენაბდე, *ძველი ქართული მწერლობის კერები*, ტ. I, ნაკვეთი II, თბილისი, 1962, გვ. 462.

⁴⁸ Н. Март, *Дневник*, გვ. 25.

⁴⁹ W. Djobadze, *Monasteries*, გვ. 133.

⁵⁰ გ. ყაზბეგი, *სამი თვე თურქეთის საქართველოში*, გვ. 81; Пр. Уварова, *Путевые записки*, გვ. 291; А. Павлинов, *Экспедиция*, გვ. 72; Н. Март, *Дневник*, გვ. 23-24.

წისქვეშა გალერეა. ამჟამად რაიმე ნაგებობის კვალი არსად ჩანს.

ტბეთის ტაძარში წირვა-ლოცვა ტარდებოდა თურქების მიერ შექმნილ დაპყრობის შემდეგაც. საეპისკოპოსო კათედრა აქ XVII საუკუნის II ნახევარამდე მაინც არსებობდა. 1637 და 1650 წლებში იხსენიება მტბევი გედონ საფრიძე⁵¹. მოგვიანებით კათედრა გაუქმდა და შენობას მამადიანები დაეპატრონნენ. ჯამე ტაძარში 1880-იან წლებამდე ფუნქციონირებდა. რაიმე არსებითი რემონტი თურქებს არ ჩაუტარებიათ, შენობა მათ უცვლელად დატოვეს, მაგრამ დიდად დააზიანეს მისი მოხატულობა – 1860-იან წლებში შიგნით თივა მოაგროვეს და დიდი ცეცხლი დაანთეს, რათა ისინი გამოსახულებებს „არ ეცთუნებინა“⁵². მაგრამ, როგორც ჩანს, ისინი ტაძარში ამის შემდეგაც მოუსვენრად გრძნობდნენ თავს და 1889 წელს სოფელში ჯამესთვის ახალი შენობა ააგეს. მისი ფასადები თითქმის მთლიანად ტაძრიდან ჩამოცვენილი ქვებით არის ამოყვანილი⁵³. 1961 წელს, როგორც ითქვა, ტაძარი ააფეთქეს, რამაც სოფლებს მზა საშენი მასალის უზარმაზარი მარაგი შეუქმნა. დანგრეული ტაძრის პერანგის ქვები – მათ შორის ბევრი ჩუქურთმიანი – მათ საკუთარი სახლების მშენებლობაში გამოიყენეს. ასეთი ქვები მრავლად იყო აგრეთვე ტაძრის ეზოს შემომფარგლავ ზღუდეში.

David Khoshtaria

To the History of Tbeti Cathedral

Tbeti cathedral is the most significant monument of historic Shavsheti (south-western Georgia, present Turkey). As evidenced by the *Chronicle of Sumbat Davitisdze* and *Chronicle of Kartli*, its construction was commissioned by Eristavt-eristavi Ashot Kukhi, who died in 918; respectively, the church was built in early 10th c. However, it is long ascertained that the cathedral had undergone several transformations. Based on the results of expeditions organised by Georgian scholars in 1990s, it is possible to reconstruct entire historic life of the cathedral. It became clear that:

1. The earliest building, traces of which are still preserved, was a central structure, eight-armed or eight-apsed, inscribed in polyhedron, where cross-arms were divided by means of triangular niches. Preserved fragments (ornamentation on the window termination and decoration of the niche) show that this church should be ascribed to the 960-70s. Accordingly, this is not the church built by Ashot Kukhi, although it might be a reconstruction of the latter.

2. In late 10th c. large-scale building activity took place in Tbeti, resulting in the erection of the church, which has up to now preserved its major composition. This, the third church is cross-shaped with the apse in the East and three rectangular cross-arms; four large piers are added in the corners of the central bay; they support four pointed arches with pendentive-squinches above them; south cross-arm used to be three times shorter than the extant one, while the north cross-arm equalled the width of the extant one; however, an annex was added to it later and the first floor gallery was formed (initially, the gallery was only in the west cross-arm). Donor relief (embodied in the pilaster in the 19th c.), identified as a portrait of Ashot Kukhi, belongs to the same chronological layer, i.e. late 10th c. or early 11th c. tall ornamented bases of

⁵¹ ლ. მენაბდე, *ძველი ქართული მწერლობის კერები*, ტ. I, გვ. 469-470.

⁵² H. Mapp, *Дневник*, გვ. 16.

⁵³ O. Aytakin, *Ortaçad'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar: Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara, 1999, გვ. 191-195, ტაბ. 120

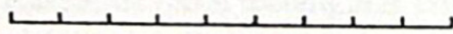
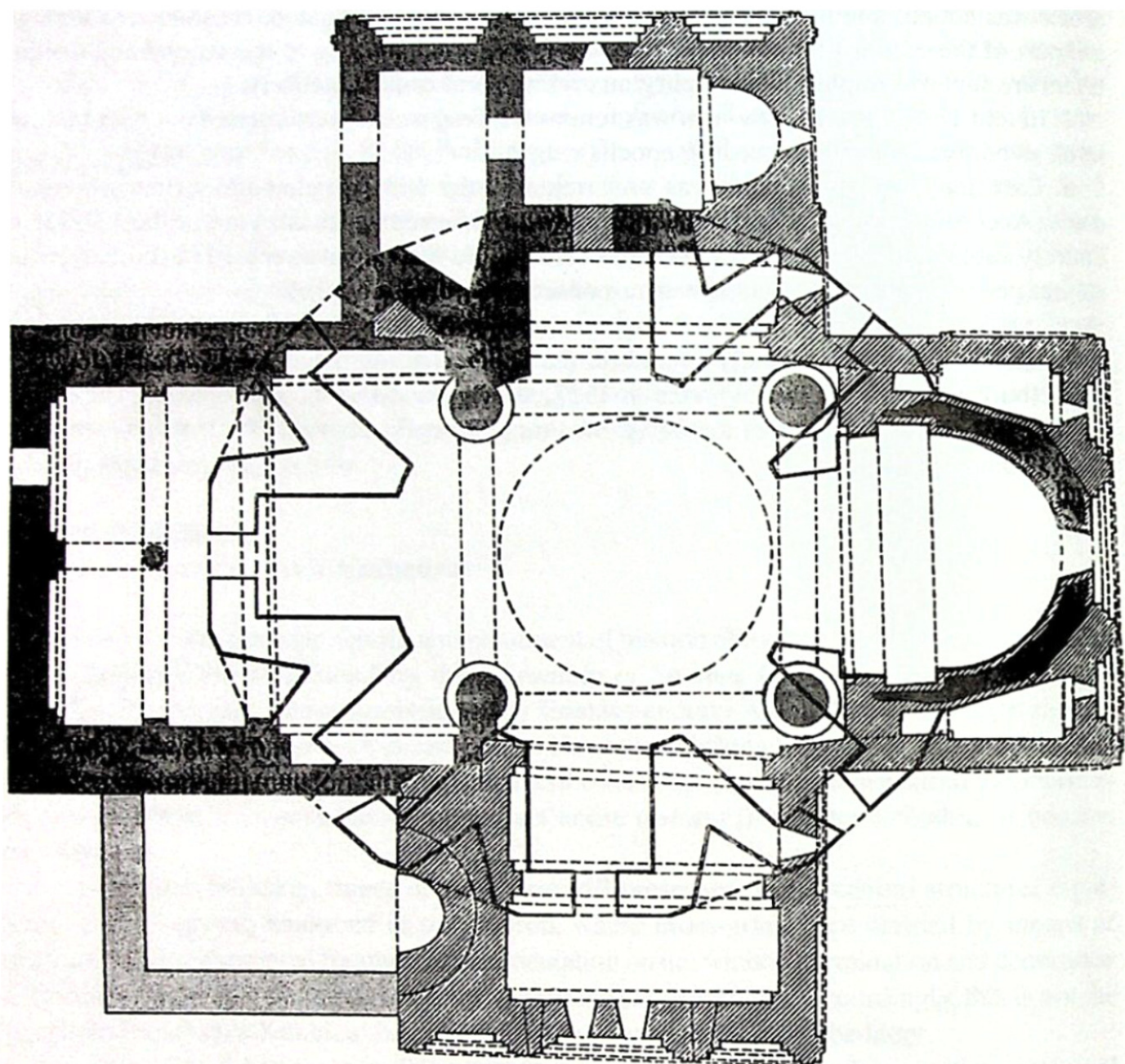
the dome-supporting piers and part of the exterior window decoration can be ascribed to the same date.

3. Fourth chronological layer of the Tbeti cathedral is dated to the 11th c. At that period north annex was added, south cross-arm and pastophories were elongated, arcature was arranged and part of the exterior decoration was made (carvings belonging to the second and the third layers are superb samples of the Georgian architectural ornamentation).

4. In mid 13th c., south cross-arm was renewed (these works were carried out on a far lower level, as compared to the preceding epochs).

5. Last important renovation was undertaken in the 14th c., rather in its first half, on the dome. According to J. M. and N. Thierry, murals preserved in the apse are of the 12th-13th cc. Entirely vanished murals of the west cross-arm should have been executed in the 15th-16th cc. (at that period proper, the church was re-consecrated to St. George).

As known from the scholarly literature, the church had an inscription, a stele and a bell-tower (built by Shahbuza Tatukhadze in 1527, as mentioned in the inscription). The church, desolated in the second half of the 17th c. was most severely damaged by the explosion of its greatest part in 1961.

შემორჩენილი ნაწილი

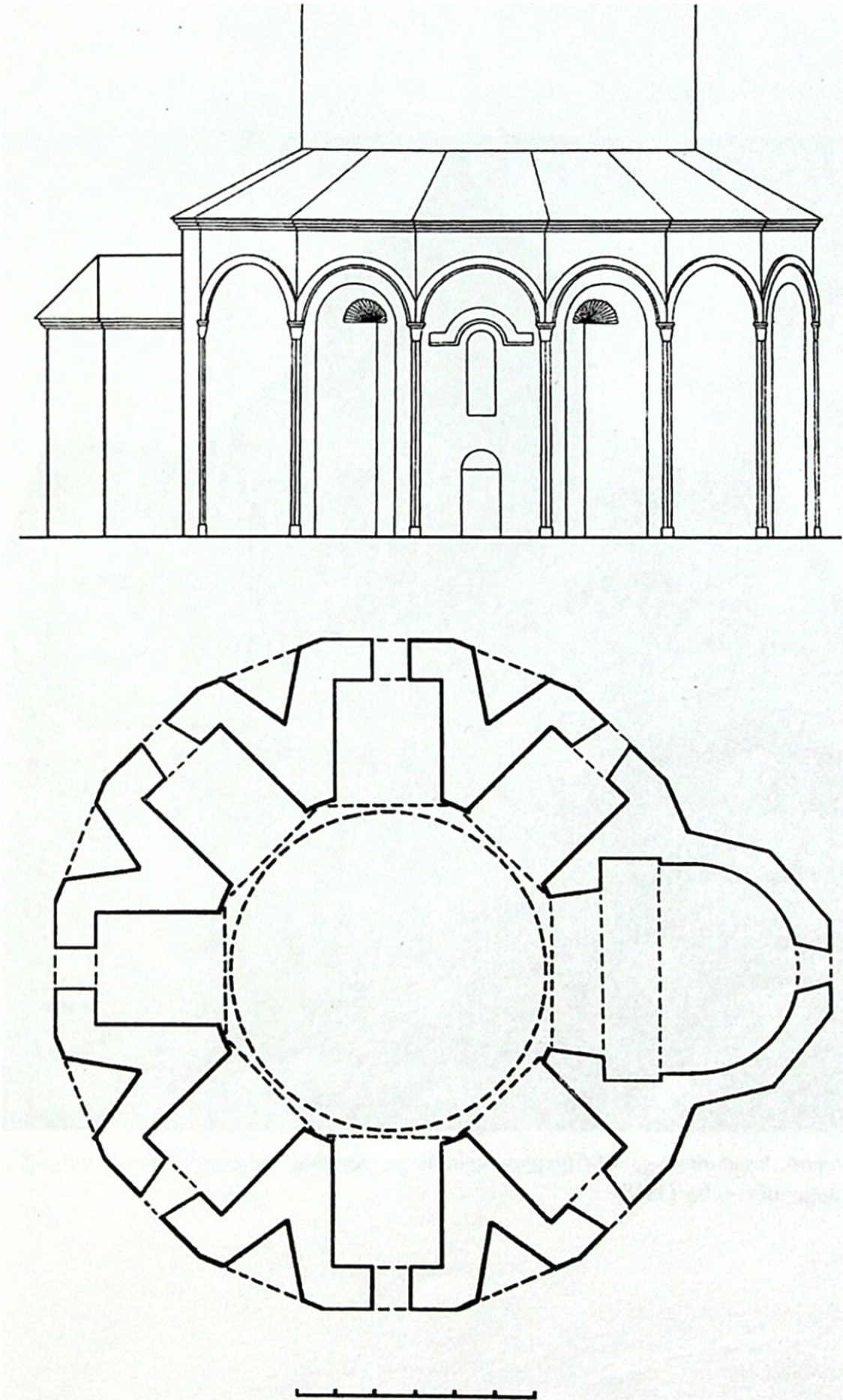

რეკონსტრუქცია ა. პავლინოვის მიხედვით

რვაგვალაპიანი ეკლესია (ნაშთი და რეკონსტრუქცია)

ნახ. 1 ტბეთი. გეგმა

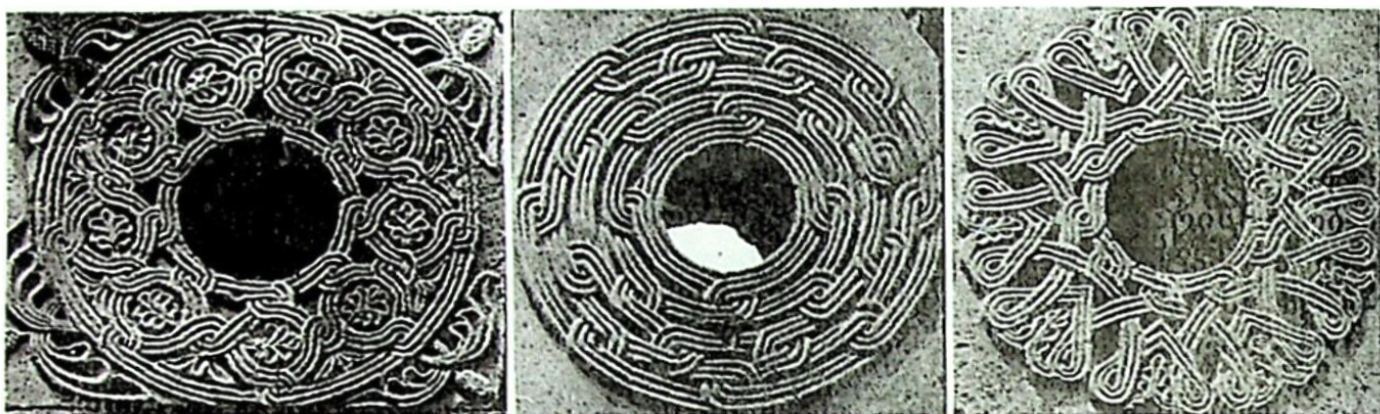
ნახ. 2. ტბეთი. რვამკლავიანი ეკლესია. ჩრდილოეთი ფასადი (ზემოთ) და გეგმა (ქვემოთ). რეკონსტრუქცია

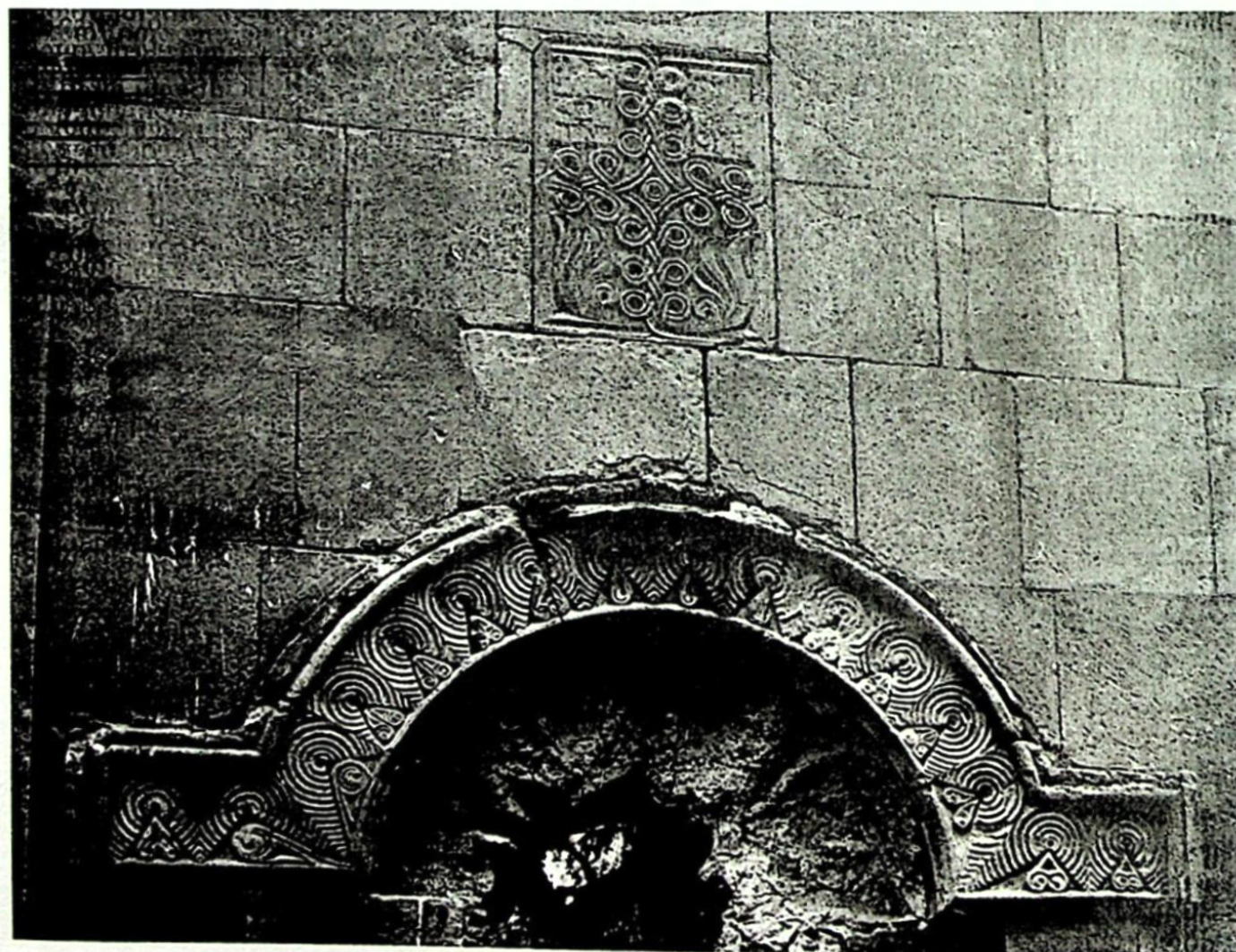
სურ. 1. ტბეთი. საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან
ფოტო ა. პავლინოვისა (1888)

სურ. 2. გბეთი. ადმოსავლეთი ფასადი

სურ. 3 ტბეთი. მრგვალი სარკმლების საპირეები
აღმოსავლეთ ფასადზე

სურ. 4. ტბეთი. სარკმლის თავსართი და ჯვარი ჩრდილოეთ მკლავის
აღმოსავლეთ ფასადზე

სურ. 5. ტბეთი. სამხრეთი ფასადის შუა ნაწილი

სურ. 6. ტბეთი. ინტერიერის ხედი. ფოტო
ა. პავლინოვისა (1888)

სურ. 7. ტბეთი. დასავლეთი მკლავი. ფოტო
ა. პავლინოვისა (1888)